

TÜRKİSTAN - ÖZBEK CEDİTÇİLİĞİ

PROF. DR. MÜNEVVER TEKCAN*

Giriş

19. yüzyılın ikinci yarısında, Türkistan'ın¹ sosyal ve siyasî yapısını derinden etkileyen ve yeniden şekillendiren gelişmelerden biri, Rus yayılmasının sona ermesiyle Rus hakimiyetinin kurulmaya başlanması; diğeri de Rusya'da yaşayan Müslüman Türklerin en önemli fikir hareketi "Ceditçilik" in ortaya çıkmasıdır.

Çarlık Rusyası'nda, cedit hareketinin gelişmesine ve yayılmasına yol açan önemli sosyal ve siyasî olayların yaşandığı 20. yüzyılın başında, ortaya çıkan tablo: 1905-1917 yılları arasındaki iki savaş, bir genel isyan ve iki ihtilal Rusya'da Çarlık yönetiminin sona ermesi, 1905 yılında Çarlık Rusyası'nın Mançurya'da, Rus-Japon Savaşında yenilmesi sonucunda çıkan ihtilalde Rusya'da Meşrutiyet idaresinin kurulması, Birinci Dünya Savaşı sırasında, Türkistan'da genel halk isyanının çıkması (1916), 1917 Şubat ve Ekim İhtilallerinin gerçekleşmesi... 20. yüzyılın başında, Rusya'da yaşanan bu sosyal ve siyasî olaylar Çarlık idaresi altındaki diğer ülkeler kadar Türkistan'ı da etkiledi.

1884 yılında İsmail Gaspralı'nın (1851-1914) Bahçesaray'da açtığı «usul-i cedid» okulunda, hazırladığı ve uyguladığı eğitim reformuyla başlatılan ceditçilik, Türkistan'da 20. yüzyılın ilk yıllarından başlayarak ağırlıklı olarak Özbek aydınlarının öncülüğünde eğitim, basın, edebiyat ve siyaset alanlarında önemli rol oynamış, döneminin sosyal ve kültürel hayatını derinden etkilemiş bir millî uyanış ve aydınlanma hareketi olarak tanımlanabilir.

* Kocaeli Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi.

İlk önce eğitim, basın ve edebiyatta kendini gösteren bu yenileşme hareketini, benzer reform ve değişim çabalarından ayıran en belirgin özelliği, Doğu medeniyetlerinde genel olarak yukarıdan gelen iyileştirme politikaları yerine, yenileşmenin halkın arasından gelen aydınların öncülüğünde ortaya çıkıp yükselmesi idi.

İlk önce eğitim, basın ve edebiyatta kendini gösteren bu yenileşme hareketini, benzer reform ve değişim çabalarından ayıran en belirgin özelliği, Doğu medeniyetlerinde genel olarak yukarıdan gelen iyileştirme politikaları yerine, yenileşmenin halkın arasından gelen aydınların öncülüğünde ortaya çıkıp yükselmesi idi. Bu yenilikçi hareketin alışılmamış biçimde ortaya çıkışı, Çarlık idaresi altındaki Müslüman Türklerin yönetim mekanizmalarında reform yapmalarına imkân vermeyen sosyal konumlarından ileri geliyordu. Bu durum, toplumun değişim ve gelişimini sağlayacak iyileştirme politika ile metotlarını belirleyen ve uygulayan çok yönlü aydınların tıpkı Tatarlar arasında olduğu gibi, Türkistan'da da özellikle kültürel sahada yenileşme yolunu seçmelerine yol açtı.

Eğitim sahasında başlayan ve zaman içinde sosyal hayatın bütün alanlarına yayılan bu yenileşme hareketinin öncüsü, bir Kırım Tatarı olan Gaspıralı, Türk-Tatar birliğinin ve Müslüman hayat tarzına uygun bir modernleşmenin önde gelen savunucusu ve Rusya'daki Müslümanlar için bir "Başöğretmen" oldu. Gaspıralı'nın ders kitaplarını kendisinin yazdığı ve Müslüman okulları için miras bıraktığı önemli bir eğitim sistemi terimi olan "usul-i

cedid" yani "yeni metot", bütün eğitim programlarında uygulanmaya başlandı ve daha sonra bu sistemin takipçileri "Ceditçiler" olarak adlandırıldı. Türkistan'da 20. yüzyılın başında ortaya çıkan Özbek ceditçiğinin önde gelen temsilcileri Münevver Karî (1880-1933), Mahmud Hoca Behbudî (1874-1919), Sadreddin Ayni (1878-1054), Abdullah Avlanî (1878-1934), Abdurrauf Fitrat (1886-1938), Abdülhamid Süleyman Çolpan (1897-1938), Mustafa Çokay (1890-1941) Osman Hoca (1878-1968) gibi aydınlardı.

Türkistan'da cedit okullarının açılmasından önce, Semerkant ve Buhara çevresinde reform fikrini ilk olarak Ahmet Kalle adıyla tanınan Ahmed Daniş (1828-1904) ortaya attı. Ahmed Daniş Buhara Hanlığı'nın Ruslar tarafından ele geçirildiği yıllarda birkaç defa Rusya'ya gitmiş ve Buhara'nın ne kadar geri kaldığını anlamıştı. İslahat fikirlerini, *Nevâdirü'l vekâî* ve *Tercüme-i Ahvâl-i Emîr-i Buhara-i Şerif* adlı eserlerin-

de ve başka yollarla yaymaya başladı. Bununla birlikte 19. yüzyılın başlarındaki eski mektep medrese sistemine itirazlar, özellikle A. Kursavî (1776-1813) ve Ş. Mercanî (1819-1889)'nin ilerlemeye engel olduğu düşüncesiyle Buhara mektep medrese sitemini şiddetle eleştiren kitapları önemli rol oynadılar. Ceditçiliğin gelişmesinde ise, Gaspıralı'nın *Tercüman* (1883-1804) gazetesi ile Kazan ve Azerbaycan'dan gelen çeşitli yayımlar ve Osmanlı Türkiyesi'ndeki yenileşme hareketleri etkili oldu (Devlet 1999: 39-40). Ayrıca 19. yüzyılın sonunda, Müslüman ülkeleri arasında yayılan Cemaleddin Afganî (1849-1897) ve Muhammed Abduh (1839-1905) adları ile bağlantılı dinî reformlar, Avrupa sömürgeciliğine karşı birlik olmakla ilgili fikirler ceditçiliğin doğmasında belirli bir etkiye sahipti (Kasımov 2004: 4).

İdil-Ural ve Azerbaycan'daki yenileşme faaliyetlerinden sonra 20. yüzyılın başlarında ortaya çıkan ve kendine özgü birtakım yerel özellikler edinen Türkistan ceditçiliği, öncelikle sosyal, siyasî ve kültürel bir hareket olarak toplumun bütün kesimlerinde, bir uyanış ideolojisi olarak hizmet etmiştir. Begali Kasımov Özbek ceditçiliğini, "Kafkas, Volga boyu ve Türkiye'deki ceditçiliklere göre geleneklere fazla bağlanıp kalan, genel Avrupa içtimaî medenî cereyanına yönelme fikrini gerçekleştirmek için zorlu bir yoldan geçen ceditçiliktir." diye tanımlamakta, Özbek ceditçilerinin tutumunu ise "Bizim ceditçilerde fikir ve gaye karışıklığı çok kuvvetli olmuştur." biçiminde ifade etmektedir. Kasımov'a göre, bu durum özellikle üç farklı yolun seçildiği bağımsızlık mücadelesinde göze çarpıyordu. Bunlardan ilki, Dükçü İşan İsyanı, 1916 Merdikalık Hareketi ve Basmacılık'ta² görüldüğü gibi Rusya'ya bağımlılıktan güç kullanarak kurtulmak, savaşarak özgürlüğe ulaşmaktı. İkincisi Gaspıralı ve M. Behbudî'nin seçtiği Rusların yardımı ile bilime sahip olmak, eğitim meselesinde haklar elde etmek, millî özellikleri canlandırmak amacını taşıyan mürasa yoluydu. Münevver Karî, Hamza ve Avlanî gibi işbirliği yapma yolunu seçenlerin amacı ise önce Çar memurları, sonrasında Şura hükûmeti ile birlikte onların programlarına katılmak ve imkân dâhilinde bağımsızlığa ulaşmak için belli hazırlıklar yapmaktı (Kasımov 2004: 5, 6).

Bu çalışmada, yenileşme hareketinin Türkistan'da eğitim, basın ve siyasî alanlarda en yoğun olduğu dönem, yani 20. yüzyılın ilk yıllarından cedit hareketinin büyük ölçüde gücünü yitirdiği ve yeni sınırların belirlendiği 1924 ilk Sovyet anayasasının kabulüne kadar olan süreç ağırlıklı olarak ele alınacaktır. Yine çalışmamızda, ceditçilik yolunda bir araya gelen Özbek aydınlarının Taşkent,

**Türkistan
ceditçiliği,
öncelikle sosyal,
siyasî ve kültürel
bir hareket olarak
toplumun bütün
kesimlerinde, bir
uyanış ideolojisi
olarak hizmet
etmiştir.**

Hokant, Semerkant ve Buhara gibi belli başlı merkezlerde yürüttükleri faaliyetler eğitim, basın-yayın ve siyaset olmak üzere üç temel alan içinde değerlendirilecektir.

Eğitim

1897-1905 yılları arasında, “usul-i cedid” okullarının açılması, diğer Türk il-lerinde olduğu gibi Türkistan’da da cedit hareketinin ilk adımı oldu. Ceditçiliğin temel taşlarından olan yeni öğretim sistemi, Gaspıralı’nın 1884’te Bahçesaray’da esaslarını belirlediği ve “usul-i cedid” adını verdiği öğretim programını uygulamayla başladı. İdil-Ural havzası ve Kırım Tatarları arasında, açılmaya başladığı tarihten itibaren, kısa sürede yayılan ve kabul gören Arap alfabesi öğretiminin savtiye (ses) adlı yeni yöntemini uygulayan okullar, daha sonra Gaspıralı’nın öncülüğünde Türkistan’da açıldı.

Gaspıralı’nın Bahçesaray’da kurulan model okulu Çarlık Rusyası’ndaki bütün Müslümanlar üzerinde önemli bir etkiye sahip oldu. Buna ek olarak o dönemin en etkili basın organı olan Gaspıralı’nın gazetesi *Tercüman* Türk halkları arasında geniş ölçüde yaygınlaştı. 1885 yılına gelindiğinde, bir yıl gibi kısa bir sürede *Tercüman* gazetesinin sadece Türkistan’da yüzlerce okuyucusu vardı. Hareket etkisini Türkistan’da da gösterdi. 1917 Ekim Devrimi öncesinde Rusya’daki okullarının sayısı 5000’den fazla idi. Rus genel valisi Kaufman bu tür eğitim sistemini Çarlık için tehlikeli görerek cedit okullarını kapattı ve iki dilde eğitim veren (Rusça ve yerli şivede) okullar kurma yoluna girdi. Bunların ilki 1894’te açılmış ve Türkistan eyaletinde 1915 yılına kadar bu okulların sayıları 90’a ulaşmıştı. Ancak bu okullara giden öğrencilerin % 95’i Rus çocukları idi. 1879-1904 yılları arasında “Taşkent Öğretmen Okulu”nu tamamlayan 415 öğrenciden yalnız 65’i Türk asıllıydı (Devlet 1999: 54).

“Usul-i cedid” okullarından önce, Türkistan’da üç tip okul vardı: Rus çocuklarının eğitimi için düzenlenmiş “resmî okullar”, yerli halkı Rusça öğrenmeye teşvik eden ve iki dilli öğretim yapan “Rus yerli okulları”, üçüncüsü ise devletten hiç destek almadan kendi çabalarıyla yürüttükleri “mektepe medreseler” idi. Türkler arasında yenileşme hareketinin başlamasıyla bu “mektepe medreseler” yeni metotla eğitim yapan ve eski usulü muhafaza eden olmak üzere ikiye ayrılmaktaydı. Muhafazakârların yönetiminde olan eski usul okullarda, ana dilden ziyade Arapça ve Farsça öğretiliyor birtakım dinî bilgiler veriliyordu. 19. yüzyılın sonlarına doğru Türkistan Genel Valiliği’nde takriben 5 bin mektepe ve 400 medrese mevcut olup 75 bin talebe eğitim görüyordu (Devlet 1999: 207-208).

Rusya’daki Müslüman Türklerin eğitim imkânları söz konusu olduğunda ise ortaya çıkan tablo şöyleydi: 19. yüzyılın sonlarına kadar Türk kasabalarında düzenli okul yoktu. Küçükler de büyüklerin gittiği medreselere giderdi. Yalnız erkek çocukların gittikleri okullarda daha ziyade okumaya önem verilir, yazma ikinci planda

kalırdı. Kız çocukları için yazı öğrenmek yasaktı (Taymas 1966: 163). Eğitim öğretim imkânlarının oldukça sınırlı olduğu bu dönemde ortaya çıkan “usul-i cedit” hareketinin amacı, o zamana kadar okuma yazmayı hece usulüne göre öğrenen okul çocuklarına, yeni metotla, fonetik “savtiye” esasına göre kısa sürede okuma yazma öğretmektir.

Bundan dolayı Türk illerinde, çağdaş sistemde öğretim uygulayan “usul-i cedit” hareketi, Rus istilasında çarların idaresi altında uzun zaman bilim ışığı görmeyen Türk soylu halkların, bir eğitim öğretim ve kültür davası niteliği kazandı (Devlet 1999: 43).

Türkistan’da “usul-i cedit” okulları sırasıyla Taşkent, Semerkant, Buhara ve daha sonra Fergana Vadisinde açıldı. Cedit okullarından ilki, 1893’te Semerkant’ta Gaspıralı tarafından kuruldu. 1897’de Andican’da Tatar zenginlerinin desteğiyle Müslüman çocukların eğitimi için ikinci “usul-i cedit” okulu açıldı (Allworth 1990: 131). Bunu Molla Corabey’in Buhara’da açtığı “usul-i cedit”le eğitim yapan ancak üç ay sonra kapatılan okul takip etti. Yeni metoda uygun ilkokul Buhara’da ancak 1908’de açılabilirdi. Taşkent’te yeni usulde eğitim yapan ilk Özbek cedit okulu 1901’te Münevver Karî ve iki yıl sonra 1903’te Mahmud Hoca Behbudî tarafından kuruldu. Bundan önce açılan okullar esasen Tatarların açtıkları okullardı. 1908 yılına gelindiğinde Türkistan’da bu okulların sayısı 92’yi bulmuştu (Devlet 1999: 40, Kasımov 2004: 21, 22).

1901 yılında Taşkent’te ilk “usul-i cedit” okulunu açan Özbek ceditçiliğinin öncülerinden Münevver Karî 1906’da kaleme aldığı şu sözlerinde, eğitim kurumlarının hayati önemini vurguluyordu:

“Ey dindaşlar, ey vatandaşlar! Adil olalım ve durumumuzu diğerleriyle, gelişmiş ülkelerle karşılaştıralım.

Gelecek kuşakların istikballerini emniyet altına alalım ve onları diğerlerinin köleleri ve hizmetçileri olmaktan kurtaralım. Avrupalılar, ihmalimizden ve cehaletimizden faydalanarak hükümetimizi elimizden aldılar ve yavaş yavaş zanaat ve ticaretimizi de ellerine geçiriyorlar. Kendimizi korumak için hızla sorunlarımızı ıslah etmeye çabalamazsak milletimiz, çocuklarımız ve geleceğimiz aşırı zor olacak. Reform, zamanımıza uyan bilimlerin hızla öğrenilmeye başlamasıyla başlar. Şimdiki çağın bilimlerini öğrenmek, okullarımızın ve öğretim yöntemlerimizin reformuna bağlıdır.” (Kârî 1906).

Türk illerinde, çağdaş sistemde öğretim uygulayan “usul-i cedit” hareketi, Rus istilasında çarların idaresi altında uzun zaman bilim ışığı görmeyen Türk soylu halkların, bir eğitim öğretim ve kültür davası niteliği kazandı.

Usul-i cedit okulları açılırken Türkistanlı aydınlar da pek çok güçlük ve direnişle karşılaştı. Yeni okullar için 1902’de *Üstaz-ı evvel* adlı ilk ders kitabını yazan Taşkent’teki “usul-i cedit” okulunun muallimi Saidresul Azizî’ye “kafir, hain” lakâbı verildi.

Münevver Karî, çağrı niteliğindeki bu sözleriyle bir yandan toplumunun içinde bulunduğu durumu anlatırken, diğer yandan bilginin gücüne olan inançla milletin ve gelecek kuşakların kurtuluşu için çaba göstermenin sorumluluğunun millete, Müslümanlara düştüğünü, ilerlemenin anahtarının bilgi ve eğitim olduğunu, dolayısıyla Ceditçilerin reformu gerçekleştirmek için “usul-i cedit” okullarını, yenileşme planlarının merkezine aldıklarını vurguluyordu. Bu da yenilik hareketinde sürekli iyileşme ve yenileşme kavramlarını temel alan Ceditçileri, doğrudan doğruya aydınlanma geleneği içine yerleştiriyor, böylece mensup oldukları toplumdaki diğer gruplardan ayırıyordu.

1901-1905 yılları arasında, yeni metodu uygulayan okulların açılması, Buhara başta olmak üzere diğer şehirlerde Çarlık yönetimi ve mahallî muhafazakârların engelleriyle karşı karşıya geldi. Müslüman Türkler arasında eğitim reformuyla Batılılaşmayı hedef alan “usul-i cedit” hareketine, eski sistemde öğretimin savunucusu “usul-i kadimciler” diye adlandırılan mollalar, işanlar ve

muhafazakârlar büyük tepki gösterdiler. Eski usulcüler yeni okullarda fen dersleri ve pozitif ilimlerin okutulmasını zararlı buldular; bütün imkânları ile buna karşı koymaya çalıştılar. Ceditçileri zararlı ve tehlikeli gösterdiler (Taymas 1966: 168, Devlet 1999: 53).

Usul-i cedit okulları açılırken Türkistanlı aydınlar da pek çok güçlük ve direnişle karşılaştı. Yeni okullar için 1902’de *Üstaz-ı evvel* adlı ilk ders kitabını yazan Taşkent’teki “usul-i cedit” okulunun muallimi Saidresul Azizî’ye “kafir, hain” lakâbı verildi. Semerkant’ta Sıddık Aczî beş-altı bin kişinin huzurunda, Ulugbek Medresesi Camii’nde “kâfir” ilân edildi. Cedit hareketinin öncülerinden Avlanî 1904’te cedit okulu açıp öğretmenlik yaptığı günlerde, mollaların Ceditçileri, halk arasında “münafık, müfsid, zındık, dinsiz” sözleriyle karalamaya başladığını, Münevver Karî ise o yıllarda cedit okullarına ulema, zenginler hemen herkesin karşı olduğunu, Ceditçilerin bu okullara iyi gözle bakanları kendilerine dost görüp onları kucakladığını yazıyordu (Kasimov 2004: 25).

Bunların yanında usul-i ceditçiler yeni metot okulları kurarken çeşitli malî zorluklarla karşılaştılar. Rus hükûmetinin yeni açılan okullara bir desteği olmadığı

gibi resmen tanımadığı bu okullardan istediğini, herhangi bir gerekçe ile kapatabilirdi. Buna rağmen Kazan, Türkistan ve Bozkır eyaletlerinde ticaretle zenginleşen burjuva kesimin desteğiyle bu okulların malî sorunları büyük ölçüde çözüldü (Devlet 1966: 53).

Bu okullar için Türkistan'da çok sayıda ders kitapları da yazılmaya başlandı. Öncelikle Said Resul Azizi'nin Rus okulları için yazıp, 1901 yılında yayımlanan *Ustaz-ı Evvel* kitabından yararlanıldı. 1903 yılından sonra cedit okulları için özel ders kitapları yazmak ihtiyacı doğdu. Ancak bu kitapların basılmasında birtakım engellerle karşılaşıldı. Behbudî *Kitab-ı Müntahab-ı Coğrafiya-i Umumi'* sini yayımlamak için uzun süre mücadele ettikten sonra 24 Ağustos 1905 tarihinde Sen-Petersburg sansüründen izin almayı başardı. Bu kitap 1906 yılında Semerkant'ta G. İ. Demurov Yayınevi'nde basıldı. 1907 yılında "usul-i cedit" ders kitapları daha sık yayımlanmaya başladı. 1907-1910 yıllarında Münevver Karî'nin *Edib-i Evvel*, *Edib-i Sani* kitapları; Abdulla Avlanî'nin *Edebiyat yahut Millî Şiirler* mecmuası, *Birinci Muallim*, *Muhtasari Tarih-i Enbiya* ve *Tarih-i Enbiya* ve *Tarih-i İslam*; Buhara'da Aynî'nin *Tahrib-us Sıbyan* kitapları neşredildi. 1911-1913 yıllarında bunlara Rüstem Bey Yusufbekov'un *Talim-i Evvel*, *Ta'lim-i Sani'si*; Münevver Karî'nin *Heyavici-i Diniye*, *Yeryüzü*; Kokanlı Mirza Hayrullahan'ın *Tuhfatü'l-Eftal*; Buharalı Abdurrauf Fitrat'ın *Muhtasar Tarih-i İslam*; Namanganlı Abdurrazzak bin Mirza Karî'nin *Miftahu'l-Evvel*; Semarkantlı Abdulmamin Hoca Eşanoğlu'nun *Nasayıku'l-Afal*; Avlanî'nin *Mektep Gülistanı*, *Türkî Gülistan yahut Ahlak*; Karî Muhammad Rahimbay'ın *Nimetu'l-İslam*; Siddiki-Aczi'nin *Tecvid el Kur'ân*" gibi birçok kitap bunlara dâhil oldu. Birinci Dünya Savaşından sonra 1917-1920 yılları arasındaki siyasi sarsıntılar döneminde, "usul-i cedit" okullarında duraklama olmadığı gibi ders kitapları da basılmaya devam etti. Eski kitaplar yeniden basılırken yeni yayınlar da çıktı. Fitrat'ın *Muhtasar Tarih-i İslam* (1915), *Oku* (1917), Aşuralı Zahirî'nin *İmla* (1916), Şakircan Rahimi'nin *Savga* (1919), *Kettelerge Okış* (1920), *Özbek Elifbası* (1922) bunlar arasındadır (Kasimov 2004: 23, 24).

Bu dönemde yazılan kitaplara bakıldığında, eserlerin dili, yazarlarının sıklıkla vurguladığı gibi, "Türkistan şivesinde, en kolay yöntemle, tedrici biçimde, açık bir dil ve kolay bir terkip" özelliği taşıyordu (Kasimov 2004: 23, 24).

Bunun yanında Buharalı ulema arasındaki Ceditçileri destekleyenlerin yeniliğe uğraması sonucunda emirlikteki "usul-i cedit"le eğitim 1909'da yasaklandı. Bundan dolayı tüccarlar, Buhara'da alamayacakları modern Müslümanlık eğitimi alabilmeleri için öğrencileri İstanbul'a gönderme amacıyla *Terbiye-i Etfâl'i* (Çocuk Eğitim Derneği) kurdular. 1910 ve 1914 yılları arasında İstanbul'a eğitim için gönderilen öğrencilerin sayıları 105 olmasına rağmen bu Osmanlı bağlantısının Buhara ceditçiliği üzerinde çok önemli bir etkisi oldu (Benningsen: 104). 1908'de Buhara'da Ahmet Can Mahmud, Sadreddin Aynî ve Osman Hoca gibi ceditçi ay-

Bundan dolayı tüccarlar, Buhara'da alamayacakları modern Müslümanlık eğitimi alabilmeleri için öğrencileri İstanbul'a gönderme amacıyla Terbiye-i Etfâl'i (Çocuk Eğitim Derneği) kurdular. 1910 ve 1914 yılları arasında İstanbul'a eğitim için gönderilen öğrencilerin sayıları 105 olmasına rağmen bu Osmanlı bağlantısının Buhara ceditçiliği üzerinde çok önemli bir etkisi oldu.

dınların öncülüğünde kurulan bu derneğin programında halkı eğitmek ve bu gaye için okullar açmak, kadimci ulemanın muhalefeti ile mücadele etmek, Buhara'yı modern bir devlet haline getirmek gibi hedefler vardı.

1910 yılında İstanbul'da bulunan ve çoğu askerî okullara giden Buharalı öğrenciler, *Buharalı Talebe Cemiyeti*'ni kurduktan sonra *İttihat ve Terakki* Partisi ile temasa geçtiler. Bunlar İslam ve Türk birliği hakkında birtakım fikirler ediniyorlardı. İstanbul'dan *Himmet* ve *Siratü'l Müstakim* gibi mecmualar da Buhara'ya sokuluyordu. Buhara cedit hareketini yürütenlerin başında Sadrettin Ayni, Osman Hoca ve Abdurrauf Fıtrat gibi aydınlar geliyordu. Fıtrat, İstanbul'da tahsildeyken "Genç Türkler"le tanışmıştı. Buhara Ceditçilerinin ilk bildirisi niteliğindeki *Münazara*'yı kaleme aldı. Buhara'da 1912'de çıkmaya başlayan *Ayna*, *Buhara-i Şerif* ve *Turan* gazeteleri ceditçilik fikrinin yayılmasında önemli rol oynadılar. Bu arada Osman Hoca, Abdülvahid Burhan usul-i cedid okullarını açtılar. Ancak bu okullar ile *Maarif* ve *Bereket* adlı kitapçıkları Buhara Emiri tarafından kapatıldı. 1914'te Birinci Dünya Savaşının çıkmasıyla İstanbul'da bulunan Buharalı öğrenciler Taşkent'e dönerek Buhara Emiri ile eğitim reformu yapılması ve basın hürriyeti için mücadeleye giriştiler (Devlet 1999: 147, 148).

İdil-Ural bölgesinden sonra Türkistan'da kendini göstermeye başlayan usul-i cedid okulları büyük bir mücadele verilerek ortaya çıktı. Fikir ala-

nında mevcut olan değişim, bu okulların Taşkent Buhara, Semerkant gibi merkezlerde açılmasıyla büyük hız kazandı.

Basın-Yayın (1906-1919)

Türk dünyasında gazete ve dergi yayını Rus idaresinin baskısından ve Türkçe yayına izin vermemesinden dolayı Avrupa'ya göre oldukça geç başladı.³ 1905 Rus İhtilaline kadar Rusya'da çıkan gazete ve dergilerin sayısı 11 idi (Devlet 1999: 42). 1905'te gerçekleşen Birinci Rus İnkılabı, cedit hareketinin güçlenmesini, yayılmasını

ve kapsamının genişlemesini sağladı. Öncelikle gazetecilik ve dergicilik gelişti, Türkistan'ın birçok şehrinde matbaalar kuruldu. 1905 Rus İnkılabının getirdiği serbestlikler kadar Osmanlı Türk, Kafkas ve Volga boyu matbuatı ile Taşkent'te Özbekçe yayınlanan *Türkistan Vilayetin'in Gaziti* (1870-1919) adlı ilk gazete, cedit matbuatının gelişmesinde, önemli rol oynadı. 1917 Ekim Devrimine kadar geçen sürede yüzlerce kitap basıldı. Özbek dilinde gazete ve dergiler çıkarılmaya başlandı (Kasimov 2004: 35).

Münevver Karî'nin 1905'te *Hurşid* adlı gazeteyi çıkarma girişimi, Rus makamlarınca Rusça bilmediği gerekçesiyle reddedilmişti (Arat 2001: 380). 1905'in sonlarında *Terakki* adlı gazetenin, usul-i ceditçi bir grup tarafından, Ivan Grigoryev'in gazetenin başına getirilmesi şartıyla çıkarılmasına izin verildi (Benningesen-Quelquejay 1964: 165). Sekiz sayı çıktıktan sonra kapanan gazeteyi Sait İsmail Abidî 1906'da izin alıp yeniden yayınlamaya başladı. Halk tarafından

çok rağbet gören gazete 20. sayısından sonra kapatıldı (Arat 2001: 389). Türkistan Cedit hareketinin öncülerinden Münevver Karî ve Mahmud Hoca Behbudî'nin 1906'da yayınlamaya başladıkları *Hurşid* gazetesi 10. Sayıdan sonra kapatıldı. Rus idaresinin basın alanında ortaya koyduğu bu yasakçı tutuma rağmen Özbekler, yılmadan *Şuhret*, *Azya*, *Hakikat* ve *Tüccar* gazetelerini aynı yılda çıkardılar. Birkaç sayıdan sonra bu gazetelerin de kapatılmasıyla Türkistan valiliğinde 6 yıl (1908-1914) gazete yayınlanmadı. 1914 yılında Münevver Karî ve Ubeydullah Hocayev *Sada-i Türkistan*'ı neşrettiler. Yazarların arasında yenileşme taraftarı Abdullah Avlanî, Hamza Hakimzade, Tülegen Miyar, şair Abdulhamid Süleyman Çolpan'ın da bulunduğu bu gazete 67 sayıdan sonra maddî imkânsızlıktan kapandı. Ayrıca Behbudî'nin idaresinde Semerkant'ta 1913'te Özbek lehçesi dışında Farsça ve Rusça makalelere de yer veren, yazarları arasında Hokandlı Mir Zahid, Ekabir Mansurov gibi Ceditçilerinin bulunduğu *Semerkand* gazetesi çıkarıldı. Hokant'ta *Sada-i Fergana* (1914), *Tirik Söz* (1914), *Telegram Haberleri* (1915) gazeteleri belirli bir sayıdan sonra imkânsızlıklardan çıkarılamadı.

Buhara Hanlığı'nda ise sadece iki gazete çıktı: İlk gazete *Buhara-i Şerif*, 1912'de Farsça olarak, *Turan* (haftada 2 sayı) adlı Türkçe ekiyle çıkmaya başladı. Ancak her

1905 Rus İnkılabının getirdiği serbestlikler kadar Osmanlı Türk, Kafkas ve Volga boyu matbuatı ile Taşkent'te Özbekçe yayınlanan Türkistan Vilayetin'in Gaziti (1870-1919) adlı ilk gazete, cedit matbuatının gelişmesinde, önemli rol oynadı.

**Ceditçiler,
bu dönemde
yayınladıkları
gazete ve
dergilerle bir
yandan fikir
mücadelelerinde
basını etkili
biçimde
kullandılar;
diğer yandan
zengin bir cedit
edebiyatının da
temellerini attılar.**

iki gazete de uzun ömürlü olmadı. *Buhara-i Şerif* 153, *Turan* 49 sayıdan sonra kadimcilerin baskısıyla 1913'te yasaklandı (Arat 2001: 389).

Cedit hareketinin öncülerinden Avlanî, 1905'te Rusya'da başlayan inkılap rüzgarının Ceditçileri de olumlu yönde etkilediğini, Ceditçilerin siyasî amaçları düşünerek, ilk önce halkı aydınlatmanın ve onların gözünü açmanın mücadelesine giriştiklerini, amaçlarına ulaşmak için de Özbek dilinde gazeteler çıkarıldığını dile getirmektedir. 1906 yılında *Terakki* ve *Hurşid* gazetelerinin hükûmet tarafından kapatılmasıyla 1907'de Avlanî kendi editörlüğünde, demiryolu işçilerinin sosyal demokrat grubunun yardımıyla *Şuhret* gazetesini çıkardı (Kasimov 2010: 343, 344). Avlanî, bu süreçte basın yoluyla yürüttükleri yeni bir boyut kazanan mücadelelerini şöyle kaleme

alıyordu:

"Hem molla ve zenginlere karşı, hem de eski hayat ile kati surette mücadeleye başladık. Kendi içimizden mollalara karşı birliğimiz de teşkil edildi. 1905 yılına kadar bu durumda sınıf mücadelesine devam ettik. Ulema ve zenginler Ceditçilere karşı; ceditçiler de hem ulema, hem zenginler, hem de eskiliğe ve hurafelere karşı mücadele etti. 1904 yılında Rus-Japon savaşı başladı. Bu savaş bütün Rusya işçilerinin gözünü açtığı gibi bizim de gözümüzü açtı"(Kasimov 2010: 344).

Özbekçe ilk dergi Semerkant'ta *Ayna* adıyla 1913'te Behbudî tarafından çıkarılmaya başlandı. Ülkede millî hedeflerin yayılmasında önemli bir rol oynayan bu dergi, Türkistanlıları sadece Özbek yazarlarla değil Türk dünyasının en iyi kalem sahiplerinin eserleriyle tanıştırdı. *Ayna* dergisi 68 sayı çıktı. Taşkent'te ise Özbek dergisi olarak Abdurrahman Salih 1915-1918 arasında dinî içerikli *El-ıslah* dergisini Özbekçe ve Farsça yayınladı. Yine Taşkent'te *Şarki* ve *Yurt* dergileri 1916'da yayınlandı (Benningsen-Quellejey 1964: 165).

Bu dönemde tiyatrolar da açılmaya başlandı, Taşkent, Semerkant ve Hokant şehirlerinde tiyatro toplulukları kuruldu, Behbudî, Avlanî Hamza gibi tiyatro yazarları yetişti. 1911-1917 yılları arasında yazılan ve sahnelenen Özbek sahne eserlerinin sayısı kırkı geçti. Avlanî hayatını kaleme aldığı eserinde, 1913 yılından başlayarak halkın gözünü açmak ve medeniyete yaklaştırmak işlerine giriştiğini, Taşkent'te oyunları sahneledikten sonra, bütün Fergana'yı dolaşarak her şehirde tiyatro oynadıklarını, bu dönemde amaçlarının görünüşte tiyatro olsa da arka planda

Türkistan gençlerini siyasî yönde birleştirmek ve inkılabı hazırlamak olduğunu belirtmekteydi (Kasimov 2010: 350). Böylece Ceditçiler, bu dönemde yayınladıkları gazete ve dergilerle bir yandan fikir mücadelelerinde basını etkili biçimde kullandılar; diğer yandan zengin bir cedit edebiyatının da temellerini attılar.

1917 yılının Şubatından sonra *Necat* (M. Karî), *Şura-i İslam* (A. Battal), *Turan* (Avlanî), *Hürriyet* (Fitrat), *İl Bayrağı* (A. Zahiri) gibi birçok gazete çıkmıştır. Bunlar arasında, özellikle, edebî yönüyle *Hürriyet*, *İl Bayrağı* da Türkistan'ın bağımsızlığı yolundaki mücadelenin özgür sesi olarak muhtariyet amaçlarını savunmasından dolayı ayrı bir yere sahipti (Kasimov 2004: 60).

Hokand'daki Gayret Kitapevi'nin maddi yardımıyla eylül ayında yayına başlayan *İl Bayrağı* ilk dönemde Hokand yenilikçilerinin ideolojik silahı idi. Fakat daha sonra 1917 yılı Aralık ayında Çokayoğlu Mustafa Bey'in başkanlığı altında Hokand'da toplanan Millî Kurultay, Türkistan'ı muhtar ülke olarak ilan edince, *İl Bayrağı*, Türkistan Muhtariyet hükûmetinin resmi yayın organı şeklinde yayınlamaya başladı.

Başlığında kalın harflerle “Yaşasın Türkistan Muhtariyeti”, “Yaşasın Birleşik Halk Cumhuriyeti” sloganları mevcuttu. *İl Bayrağı*'nın 15. sayısında Türkistan Muhtariyet hükûmetinin kuruluşu münasebetiyle yayınladığı yazılardan biri şöyleydi:

Aldı kolga bayrağın Türk evladı,
Tanatanalı şadlık bilen dünya bugün bir şavladı,
Öz yerinde, öz ilinde, öz küçü, erki barıng,
İndi Türkistanlılar da bildi çinlab anladı

*Aldı eline bayrağını Türk evladı
Büyük bir sevinçle dünya bugün bir haykırdı
Kendi yerinde, kendi ülkesinde, öz gücü, erki
Şimdi Türkistanlılar da bildi, gerçekten anladı*

Elhamdülillah biz büyük Türkistan halkı, şanlı Türk evladı, bu sevgili vatanımızı muhtariyetli diye ilan ettik. Halkının % 95'i saf Türk ırkından olan büyük bölge, Rusya'nın başka bölgeleri arasında kendisine muhtariyet aldı ve muhtariyet Türkistan'ın ileri gelenlerinin toplantılarıyla tekrar onaylanmış oldu.

“... Elhamdülillah biz büyük Türkistan halkı, şanlı Türk evladı, bu sevgili vatanımızı muhtariyetli diye ilan ettik. Halkının % 95'i saf Türk ırkından olan büyük bölge, Rusya'nın başka bölgeleri arasında kendisine muhtariyet aldı ve muhtariyet Türkistan'ın ileri gelenlerinin toplantılarıyla tekrar onaylanmış oldu. ... karnı aç olan kişi yemeğe ne kadar yüzünü dönebilirse, bütün Türkistan halkı da muhtariyeti aynı sevinç ve coşku ile karşıladı... Türkistan'ın zengini, fakiri eğitimlisi, sokaktaki adamı... Herkes kol kola girip ittifak ederek muhtariyet için gösterilere başladılar. Elden geldiği kadar bu aziz muhtariyeti yücelttiler. Bunun etkisiyle kısa bir süre içerisinde geçici hükümet ve geçici millet meclisi çok iyi bir şekilde çalışmaya başladı.” (Toktamışoğlu: 15)

İl Bayrağı özellikle muhtariyet devrinde Türkistan'da en yaygın ve en sevilerek okunan Türkistan ilericilerinin önemli gazetelerindendi. Bu gazetede Polat Salay, Ali Zahri, Serdar, Abdullah Bigi, Nursıvan Yusuf, Oğuzcan, Teşebay, İsmail Abdi Uygur, Şakircan Rahimi gibi yazarların yazıları basıldı. Haftada iki sayı çıkan *İl Bayrağı* da Türkistan muhtariyet hükümeti Bolşevikler tarafından dağıtıldıktan sonra diğer Türkistan terakkiperver gazeteleri gibi kapatıldı (Toktamışoğlu: 15).

1917 Ekim Devriminden sonra ise *İştirakiyun* (1918-1919), *Kızıl Bayrak* (1920-1921), *Türkistan* (1922-1924), *Mihetkeşler Tavuşı* (Semerkant 1918-1922), *Buhara Ahbarı* (1920-1922), *Mihnet Bayrağı* (1921), *Fergana* (1921) gibi gazeteler çıkmıştır (Kasimov 2004: 60).

Türkistan'da değişik fikirlere sahip yenilikçi usul-i ceditçiler ile diğer görüşlerin savunucuları arasında basın-yayın aracılığıyla yürütülen bu mücadele, kültür ve siyasî hayatın gelişmesine büyük katkı sağladı. Böylece, bir aydınlar sınıfı ortaya çıkmaya başladı. Basında Avaz Ataroğlu, Hamza Hakimzade, Sadrettin Aynî gibi yazarlar, Mukimi, Çolpan, Firkat Zevkî gibi şairler bir yandan Özbek lehçesinin gelişmesine büyük katkı sağlarken, diğer yandan “Cedit Edebiyatı” adıyla edebiyat tarihlerinde yerini alan millî bir edebiyatın temellerini attılar. Özbek cedit matbuatı, Özbek edebiyatının şekillenmesi ve gelişmesinde önemli rol oynadı. Dolayısıyla cedit edebiyatının temsilcileri, fikirlerini ve kalemlerini bu ilk gazete ve dergilerde geliştirdiler. Çolpan, Kâdirî, Mîrmuhsin ve Hamza Hakimzade hikâye, ve millî romanlar yazdılar. Şiir sanatında kısa sürede yaşanan bir değişimle sosyal ve siyasî sorunların işlendiği eserler verildi. 1920'li yılların başlarına gelindiğinde ise Özbek ceditçiliği tam anlamıyla yeni bir edebiyat meydana getirdi.

Tablo 1: Özbek Cedit Matbuatında çıkarılan gazete ve dergiler

Yıl	Neşrin Adı	Neşredildiği Sayı	Neşredildiği Yer	Dili	Tür
1870-1919	<i>Türkistan Vilayeti'nin Geziti</i>		Taşkent	Ozbekçe	gazete
1905	<i>Urta Aziyanın Umurgüzarlığı</i>			Ozbekçe	gazete
1905-1906	<i>Terakki</i>	20		Ozbekçe	gazete
1906	<i>Hurşid</i>	10		Ozbekçe	gazete
1906	<i>Hakikat</i>			Ozbekçe	gazete
1906	<i>Tüccar</i>	36		Ozbekçe	gazete
1907	<i>Şuhret</i>	10		Ozbekçe	gazete
1908	<i>Azya</i>			Ozbekçe	gazete
1912-1913	<i>Buhara-ı Şerif</i>	153	Buhara Hanlığı	Farsça	gazete
1912-1913	<i>Turan</i>	49	Buhara Hanlığı	Farsça (Türkçe ekiyle beraber)	gazete
1913-1915	<i>Ayna</i>	136	Semerkant	Ozbekçe	dergi
1913	<i>Semerkand</i>	45		Ozbekçe (Farsça ve Rusça makalelere de yer verildi.)	gazete
1914	<i>Sada-i Fergana</i>	133	Hokant		gazete
1914	<i>Tirik Söz</i>		Hokant		gazete
1915	<i>Sada-i Türkistan</i>	67			gazete
1915	<i>Telegram Haberleri</i>	30	Hokant		gazete
1915-1918	<i>El-İslah</i>		Taşkent	Ozbekçe ve Farsça	dergi
1916	<i>Şarkî</i>		Taşkent	Ozbekçe	dergi
1916	<i>Yurt</i>		Taşkent	Ozbekçe	dergi
1917	<i>Kengeş</i>				gazete
1917	<i>Uluğ Türkistan</i>				gazete
1917-1929	<i>Necat</i>				gazete
1917-1929	<i>Şura-i İslâm</i>				gazete
1917-1929	<i>Turan</i>				gazete
1917-1929	<i>Hürriyet</i>				gazete
1917-1929	<i>Maarif ve Okutuvçı</i>				dergi
1917-1929	<i>Muştum</i>				dergi
1917-1929	<i>Meşreb</i>				dergi
1917-1929	<i>İl Bayrağı</i>				gazete
1918-1919	<i>İştirakiyun</i>				gazete
1918-1922	<i>Mihetkeşler Tavuşı</i>		Semerkant		gazete
1920-1921	<i>Kızıl Bayrak</i>				gazete
1920-1922	<i>Buhara Ahbarı</i>				gazete
1921	<i>Mihnet bayrağı</i>				gazete
1921	<i>Fergana</i>				gazete
1922-1924	<i>Türkistan</i>				gazete

Siyaset

1905 ile 1920 yılları arasındaki Çarlık idaresinden Sovyet idaresine geçiş döneminde, Türkistan'da eğitim reformuyla başlatılan yenileşme hareketini, millî uyanış, siyasî teşkilatlanmalar, kongreler, siyasî partiler ve muhtar (özerk) hükümetler ile bağımsız cumhuriyetler kurma girişimleri izledi.

Türkistan'da millî uyanış, ceditçilik hareketi ile kendini göstermiş, yeni metotla çalışan okullar açılırken bölgedeki Türk basını da meyvelerini vermiştir. 1905'te ilk cedit gazetesi *Urta Aziyanın Umurgüzarlığı* (Orta Asyanın Görüşü) yayın hayatına başladı. Bunu 1906'da *Terakkî ve Hurşid* adlı gazetelerin yayın hayatına katılması izledi. Bu gazeteler, okulların usul-i cedit metoduyla çalışması gerektiği fikrini taşıyor ve aynı zamanda Çarlığa da sosyalistlere de karşı çıkıyorlar, Duma seçimlerine katılıyorlardı. Taşkent'ten Molla Abdulvahid Karî, Semetkant'tan Taş Pulat Abdülhalil, Sırderya'dan Klevli Allahbergen II. Duma'ya seçildiler. Bunlar şehir meclisine Aksakallıların (ileri gelen Türk yaşlıların) seçilmesini, vergilerin azaltılmasını, Taşkent'te idareye iştirak hakkının verilmesini, Orta Asya'ya Rus göçmen akınının durdurulmasını talep ediyorlardı (Devlet 1999: 144).

1905-1917 yılları arasındaki siyasî faaliyetlerinde, etnik milliyetçilik yerine dinî milliyetçiliği öne çıkaran Müslüman Türkler, birbiriyle rekabet eden üç gruba bölündüler: Onlardan ilki aşırı sağ olarak nitelenebilecek muhafazakâr dindarlardı. Mollalar ile zenginler sınıfının mensup olduğu bu grup tutucu tavırlarıyla Çarlık idaresine değil, Müslümanlar arasında güçlenen yenileşme hareketine karşı çıkıyordu. Bu muhafazakâr dindarların etkisi Kırım, Kazan ve Azerbaycan'da nispeten az iken, Kuzey Kafkasya ve Buhara Emirliği'nde daha fazlaydı. Muhafazakârların baş düşmanı olan ikinci grubu ise, liberal düşünceli aydınlar teşkil ediyordu. Yenileşme hareketini yürüten bu grup aydınlar arasında hem İslamî birlik ve İslamcılık düşüncesi hem de Türkçülük akımı yan yana ve iç içeydi. Solcular diye adlandırılacak üçüncü grup genç aydınlar ise, Rusya'daki sol hareketlerle işbirliği yaptılar, Sosyalizm, Marksizm ile Komünizmi benimseyerek ihtilalci hareket içinde rol aldılar (Kocaoğlu 2002: 742).

1904 yılından başlayarak Özbek ceditçiliği içinde faaliyet gösteren Münevver Karî, Asadulla Hoca, Muhammedcan Paşa Hoca, Tavallâ gibi onlarca gencin "Ceditçiler grubu" adı altında millî uyanış ve kültür reformunu gerçekleştirmek amacıyla bir araya toplanmaları onların teşkilat yapısı kazanmalarını sağladı. Bu öncüler 1909'da *Cemiyet-i Hayriye*, 1913'te *Turan* derneği, 1914'te *Neşriyat* şirketi, 1916'da *Mektep* neşriyatı gibi sosyal, siyasal ve kültürel alanlarda kendi programlarına sahip eğitim ve kültür kuruluşlarını oluşturdular.

Gazete, dergi, kitap ve sahne eserleri yardımıyla Müslümanlar arasında Avrupa bilim ve teknolojisini yayma, okullara maddî yardım sağlama, yetenekli gençleri

gelişmiş ülkelere öğrenim için gönderme gibi çalışmalar bu teşkilatların eğitim ve kültür alanındaki çalışmalarında önemli bir yer tuttu. Bu amaçlar için Karî'nin önderliğinde oluşturulan *Kömek* yardım fonu, 1917'den sonra da etkinliğini sürdürdü. Bu kuruluşlar Behbudî, Sıddıkî, Şakurî gibi isimleri Semerkant'ta bir araya getirdi. Hokand'da ise (1915) *Gayret Kütüphanesi* bünyesinde bu faaliyetler yürütüldü.

Ceditçilik temelinde örgütlenen bu kuruluşlar, eğitim ve kültür alanıyla sınırlı kalmadı. Buhara'da *Genç Buharalılar* ve Hive'de *Genç Hiveliler* gibi partiler ortaya çıktı. Ayrıca 1913'te *Turan*, 1917'de *Şura-ı İslam* ve *Ulema* adlarıyla kurulan dernekler birer siyasî parti düzeyine ulaşamamış olsalar da o dönemde, siyaset alanında önemli rol oynadılar. Ekim 1917'deki Türkistan Muhtariyeti ve 1920'deki Buhara ve Harezmi Cumhuriyetleri ceditçilerin siyasî alanda oluşturdukları derneklerin ve kuruluşların faaliyetlerinin ürünleri olarak ortaya çıktılar. Ceditçilerin milleti dünyanın uygar milletleri seviyesine yükseltmek ve bağımsızlık gibi birbirini tamamlayan iki temel amaçları vardı. Nitekim ceditçilerden Ekim İhtilalini reddeden Münevver Karî, Behbudî ve Çolpan 1917 olaylarına bu açıdan yaklaştılar. Hatta Behbudî 1906'da *Hurşid* gazetesinde yayımladığı yazıda sosyal-demokrat partiyi "zararlı ve şeriata zıt" olarak nitelendirirken; Fikret *Hürriyet* gazetesinde Ekim İhtilali hakkında "Rusya'da yeni bir bela ortaya çıktı: Bolşevik belası" (7 Kasım 1917) diye yazıyordu. Özbek ceditçiliğinin öncülerinden Münevver Karî ise 1920-30 yılları arasındaki soruşturmalar sırasında devrime karşı tutumunu açıkça ortaya koydu. Yine bu süreçte Çolpan muhalif tavrını şiirlerinde dile getirdi (Kasimov 1995: 89,90).

Adullah Kadri, Avlanî, Hamza, Tavalla Lutfullah Alimî Sovyet hükümetinin Türkistan'a gerçekten bağımsızlık getireceğine inanıp bu doğrultuda hizmet verdiler. Ancak bu aydınlardan birçoğu Türkistan Muhtariyetinin kanlı biçimde ortadan kaldırılması sonucunda aldatıldıklarını anlamalarına rağmen görünüşte Bolşeviklerle uzlaşma yolunu seçmek zorunda kaldılar (Kasimov 1995: 89, 90).

1905 ile 1917 arasında genel olarak "Müslümanlık" çerçevesi içinde birlikte siyasî faaliyetlerde bulunmaya çalışan Çarlık Rusyası'ndaki Türklerin 1917 ile 1920 yılları arasında çeşitli Türk yurtlarında kurdukları muhtariyet hükümetleri ve bağımsız cumhuriyetler Bolşevik güçleri tarafından silah zoruyla birer birer ortadan kaldırıldı. Lenin ve Stalin'in 20 Kasım 1917'de ilan ettikleri Rusya'daki bütün Müslü-

1913'te Turan,
1917'de Şura-ı
İslam ve Ulema
adlarıyla kurulan
dernekler
birer siyasî
parti düzeyine
ulaşamamış
olsalar da o
dönemde, siyaset
alanında önemli
rol oynadılar.

Türklerin 1917 ile 1920 yılları arasında çeşitli Türk yurtlarında kurdukları muhtariyet hükûmetleri ve bağımsız cumhuriyetler Bolşevik güçleri tarafından silah zoruyla birer birer ortadan kaldırıldı.

manlara yönelik özgürlük ve kendi kaderini kendileri belirleme çağrısının bir aldatmaca olduğu, zaten 1917 sonlarında ilk Türk muhtariyet hükûmetleri ilan edilmesinden 4 ay gibi kısa bir süre sonra ortaya çıktı (Kocaoğlu 2002: 749).

Sovyet egemenliğinden önce, Azerbaycan, Buhara ve Harezmi bağımsız cumhuriyetleri kuruldu. Bu cumhuriyetler sosyalist veya komünist değil, bugün belki liberal milliyetçi diyebileceğimiz devlet şekilleri üzerine kurulmuşlardı. Buhara ve Harezmi Cumhuriyetlerinin adında geçen “Halk Şuraları” terimi hiçbir şekilde Sovyet modelini kendilerine örnek almıyordu. Her üç bağımsız cumhuriyetten ilki 1920’de, ikinci ve üçüncüsü ise, 1923’te Sovyetleştirildi ve 1924’te ortadan kaldırıldı (Kocaoğlu 2002: 748). 27 Ekim 1924’te Özbekistan Sovyet Sosyalist

Cumhuriyeti kuruldu.

Türkistan ceditçileri siyasî alandaki etkinliklerini Ekim 1917’den sonra “Basmacılık” adıyla ortaya koydukları bağımsızlık mücadelesiyle sürdürdüler. Yeni millî sınırların belirlendiği ve ilk Sovyet anayasasının kabul edildiği 1924 yılına gelindiğinde, ceditçilik hareketi büyük ölçüde gücünü yitirdi. Bu millî bağımsızlık direnişisiyle birlikte Ceditçiler, 1925’ten itibaren sıkı bir takip altına alındılar. 1929’da faaliyetlerine tamamen son verildi. Türkistan’da siyasî hâkimiyeti sağlayan ve kendi değişim programını uygulamaya koyan Sovyet rejimi, 1930’lu yılların ortalarından itibaren Bolşevik Partisi’ndeki Müslümanlara karşı harekete geçti. Devlet ve komünist partisi kadrolarını halk düşmanlarından ve milliyetçilerden temizleme için başlatılan tasfiye hareketiyle ceditçilerin Sovyet idari kadrolarında çalışan temsilcileri önce hapsedildi, sonra bunların çoğu öldürüldü. Feyzullah Hoca ve Ekmel İkrarov gibi parti yöneticileri, Münevver Karî, Abdülhamit Süleyman Çolpan Abdurrauf Fıtrat gibi Özbek ceditçiliğinin en değerli temsilcilerinin de aralarında bulunduğu yüzlerce yazar ve aydın 1937-1938 yıllarında tutuklandı, sonra kurşuna dizildi veya Sibiryaya sürgüne yollandı. Rusya Türklerinin tarihine “büyük ziyalılar kırımı” olarak geçen bu katliamda Türk toplumlarının aydın kesimini oluşturan binlerce aydın öldürüldü. Dolayısıyla 19. yüzyılın ortalarında kendilerine özgü bir değişim ve yenileşme modeli ortaya koyan Türkistanlı aydınlar bu dönemde, eğitim ve fikrî sahada gösterdikleri başarıyı siyasî alana taşıyamadılar. 19. yüzyılın ortalarında başlayan değişim ve yenileşme hareketleri Türkistan’da tamamen başka bir boyut kazandı. Bu süreç, bütün sahalarda sosyalist bir değişimi ve gelişimi öngören Rus hâkimiyetiyle sonuçlandı.

Uzunca bir süre etkisini yitiren ceditçilik, daha sonra Gorbaçov'un açıklık ve yeniden yapılanma reformları sürecinde gerçekleşen demokratik ortamda, millî hareketlerin fikir ve ilham kaynağını oluşturdu. Kasım 1989 yılında başta Birlik Halk Hareketi olmak üzere çok sayıda demokratik hareket kuruldu. Özbekistan'daki demokratik gelişmeyi durdurmak amacıyla KGB tarafından 1989'da Mesket (Ahıska) Türkleri ile Özbekler arasında etnik çatışma tezgâhlandı. 1989 ile 1990 yılları arasında demokratik hareketler ve siyasî partilerin halk arasında gittikçe fazla güç ve taraftar kazandığı, özgür basınun filizlendiği altın bir dönem yaşadı. İçinde Erk Demokratik Partisi milletvekillerinin de bulunduğu Özbekistan parlamentosu 1 Eylül 1991'de bağımsızlığını ilan etti (Kocaoğlu 2002: 756).

Orta Asya'ya yeniden bağımsızlığın gelmesiyle yıllarca yasaklanan Türkistan aydınlarının eserleri ve fikirleri millî kimliklerin inşasında yeniden canlandırıldı.

Orta Asya'ya yeniden bağımsızlığın gelmesiyle yıllarca yasaklanan Türkistan aydınlarının eserleri ve fikirleri millî kimliklerin inşasında yeniden canlandırıldı. Orta Asya Türkleri için millî bir yapılanma modeli sunan Fıtrat gibi yenilikçi aydınların *Çagatay Gurungi'*de ortaya koyduğu temel esaslar, 1920'lerdeki modern Özbek kimliğinin inşasında yer aldığı gibi Sovyet sonrası Özbek milliyetçiliğinde de canlı bir biçimde kendini göstermektedir.

1 Bu çalışmada Türkistan terimi, Çarlık Rusyası'nın bölgeyi küçük yönetim birimlerine ayırmasıyla 1886'da kurulan "Türkistan Genel Valiliği" ve "Buhara Emirliği"nin yönetiminde kalan bölgeleri ifade etmektedir. Bugün bu bölgede Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan, Özbekistan Cumhuriyetleri bulunmaktadır. Türkistan teriminin kapsadığı coğrafi alan hakkında geniş bilgi için bkz. Z. V. Togan (1927), Hayit (1950).

2 Basmacılık hareketi hakkında geniş bilgi bk. Hayit (1995), Kocaoğlu (2001).

3 Osmanlı Devletinde ise ilk gazete *Takvim-i Vekayi* 1832'de yayımlandı. Kazan Üniversitesinde 1808, 1834 ve sonraki yıllarda Tatarca gazete çıkarma girişimleri Rus makamlarınca reddedildi (bu konuda geniş bilgi için bk. Kurat (1966), Arat (2001)).

Kaynaklar

ALLWORTH, E. A. (1990), *The Modern Uzbeks: From the Fourteen Century to the Present: A Cultural History*. Studies of Nationalities, CA: Hoover Institution Press.

ARAT, R. R. (2001), "Matbuat". *İA VII*, Eskişehir: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, s. 380.

BENNİNGSEN A. et Chantal Lemercier Quelquejay (1964), *La Presse et le Mouvement Nationale chez les Musulmans de Russie Avant (1920)*, Paris: Mouton & Co.

DEVLET, N. (1999), *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi 1905-19017*. Ankara: Türk Tarih Kurumu

Yayınları: 172.

- HAYİT, B. (1995), *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadele Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- HAYATİ, B. (2004), "Türkistan". *Millî Türkistan Hürriyet Davası*. (Editör: Timur Kocaoğlu) Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları: 304, s. 118-127.
- KARİ. M. Abdurashidxonov'g'li (1906), "İsloh Ne Demektedir". *Xurşid*, Taşkent: 28 Eylül 1906.
- KASIMOV, B. (2002), *Millî Uyanış*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları: 366. (1993), "Ceditçilik (Bazı Mülahazalar)". (Aktaran: Veli Savaş Yelok), Ankara: *Gazi Türkiyat*, Bahar 2010, 6: 340.(1995), "XX. Yüzyıl Başlarında Türkistan'daki Ceditçilik Akımının Başlıca Özellikleri". *Avrasya Etüdüleri* II, 3: 88.
- KOCAOĞLU, T. (2002), "Sovyetler Birliği'nin Yayılma Siyaseti / Komünist İhtilâl ve Türk Halkları Rus İhtilâlleri ve Türk Halkları / Sovyetler Birliği'nin Yayılma Siyaseti. (1905-1991)", *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, c. 18, s.741-759.
- KURAT, N. A. (1966), "Kazan Türklerinin Medenî Uyanış Tarihi". *DTCF Derg.* XXIV (3-4): 95-194.
- PİPES, R. (1968), *The Formation of the Soviet Union. Communism and Nationalism: (1917-1923)*, New York: Atheneum.
- TAYMAS, A. (1966), *Kazan Türkleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 15.
- TOGAN, Z. V. (1927), "Türkistan İsmi Sınırları ve Yüzölçümü Hakkında". *Yaş Türkistan* (5 Haziran 1927).
- TOKTAMIŞOĞLU, A. O. (2006), "Türk Gazeteciliği". *Yaş Türkistandan Seçilmiş Makaleler* (editör)Ahat Andican, İstanbul: Ayaz Tahir Türkistan İdil Ural Vakfı Yayınları, 271.